

Tür: Araştırma Makalesi

Kabul Tarihi: 31 Mayıs 2023

Gönderim Tarihi: 20 Nisan 2023

Yayımlanma Tarihi: 24 Haziran 2023

Atıf Künyesi: Gezer, Seyit (2023), "Türk Kültüründe Atalar Kültü ve Ölüler Kültü Kavramları", **International Journal of Turkish Academic Studies (TURAS)**, C. 4, S. 1, s. 75-89.

"TÜRK KÜLTÜRÜNDE ATALAR KÜLTÜ VE ÖLÜLER KÜLTÜ KAVRAMLARI"

Seyit GEZER¹

10.54566/turas.1279267

ÖZ

Toplumsal araştırmalarda elde edilen verilerin yorumlanabilmesi için kullanılan terimler vardır. Bu terimler arasında anlamca aralarında baē olanların araştırmacılar tarafından kullanılırken birbirinin yerine kullanıldıēı görölmektedir. Türk kültürü ile ilgili yapılan alan araştırmalarında elde edilen verilerin yorumlanmasında da aynı durumlar yaşanabilmektedir. Özellikle ölüm kültürü çerçevesinde yapılan deēerlendirmelerde atalar kültü ile ölüler kültü kavramlarının birlikte kullanıldıēı ya da birbirine muadil gibi anlamlandırıldıēı görölmektedir. Zira her iki terimde de ölüm gerçeēi sonrası uygulanan

¹ Dr., gezerseyit@hotmail.com, ORCID 0000-0002-1039-6980

pratiklerden referans alma ve hadiseyi bu yolla tasvir etme isteği bulunmaktadır. Byylelikle atalar kültü ve ller kültü tamlamaları kültür bilimi araştırmalarında sıkça sözleri edilen, özellikle ölüm fenomenini toplum psikolojisinde izah etmek için kullanılan iki kavram haline gelmiştir. Fakat bu iki kavram birbirinden farklıdır. Bu farklılık bazen ayırt edilmemekte ve iki terim birbiri yerine kullanılabilir. Bu da araştırmacıları bilimsel yorumlama yaparken yanlışla düşürmektedir. İki kavramın terim anlamında net çizgilerle ayrıldığı gereğinden hareket edilerek, atalar klt ve ölüler kltnn temelinde yatan anlamın verilmesi olası terim karmaşasını nleyecektir.

Anahtar Kelimeler: Atalar Klt, ller Klt, Terim, Sosyal Bilim.

THE CONCEPTS OF THE CULT OF ANCIENTS AND THE CULT OF THE DEAD IN TURKISH CULTURE

ABSTRACT

It is seen that these terms are used interchangeably while the ones that have a meaningful connection between them are used by the researchers. The same situations can be experienced in the interpretation of the data obtained in field studies on Turkish culture. In the evaluations made especially within the framework of death culture, it has been determined that the concepts of the cult of ancestors and the cult of the dead are used together or interpreted as equivalent to each other. Because in both terms, there is a desire to take reference from the practices applied after the fact of death and to describe the event in this way. Thus, the phrases cult of ancestors and cult of the dead have become two concepts that are frequently mentioned in cultural science research and are used to explain the death phenomenon in social psychology. But these two concepts are different from each other. This difference is sometimes not distinguished and the two terms are used interchangeably. Therefore, it misleads researchers while making scientific interpretations. Based on the fact that these two concepts are separated by clear lines in terms of terms, giving the underlying meaning of the cult of ancestors and the cult of the dead will prevent possible term confusion.

Keywords: Cult of ancestors, Cult of Dead, Term, Social Science.

GİRİŞ

Bilim tarihinde elde edilen verileri sınıflandırıp yorumlamak için kullanılan terime kavram adı verilmektedir. Kavramlar gerçek anlamlarıyla ilişkili olmakla birlikte gerçek

anlamı çağrıştıran kelime ya da kelime gruplarından da oluşabilmektedir. Özellikle sosyal bilimlerde yapılan çalışmalarda kullanılan kavramların bazı zamanlarda yanlış ya da eksik tarifler altında verildiği görülmektedir. Tabii bu eksiklik kavram ya da kavramı meydana getiren sözcükler kümesinin yanlış yorumlanmasından mı kaynaklanıyor? Yoksa kelime zaman içinde anlam değişmesine ve/veya kaymasına mı uğramış bunu da tespit etmek önemlidir.

Toplum içinde işleyen bir yapı vardır. Bu yapı işlerliği ile karakter kazanmaktaysa da bu karakteri meydana getiren birleşenler statik görünümde. Yapı, tarihî süreç içinde edinimlerin katkılarıyla kendini sürekli güncellemekte, güncellemekle kalmayıp alt/üst gibi sınıflara ayrılacak kadar farklılaşabilmektedir. Özellikle de kültür çalışmalarında bu durum göze çarpmakta, aynı gözeden beslenen alanın farklı ürünler vermesi ya da aynı tarlaya farklı tohumlar ekilmesi ile çeşitli ürünler elde edilmesi sonucu ortaya çıkabilmektedir. Kültürbilimci Geertz'e göre insan kendi ördüğü anlamlılık ağında oturan bir canlıdır. Kültür bu ağların kendisidir ve kültür analizi yasa arayan, deneye dayalı bir bilim değil; anlam arayan, yoruma dayalı ilimdir (Geertz, 2010: 19). Yapılan yorumlamalarda bunun kuralı şu olmalı ya da bunun anlamında şöyle bir maksat aranmamalı şeklinde yaklaşımlar, kültürbilimi çalışmalarının doğasına terstir. Kavramların izah edilmesinde de zorlama yakıştırmalarla gerçek olandan uzaklaşma ya da elde edilen kültür unsurunun tarihî referanslarını yanlış aktarma sıkıntıları ortaya çıkmaktadır. Dahası insanı, terimlerin tarihî süreç içindeki ana kaynağına nazaran zaman içinde güncellenmiş; değişime, dönüşüme uğramış olabilme gerçeğinden ayrı hareket etme güdüsüne itmektedir.

Kavramların anlamlandırılma kısıncında sıkışılarak, tarihin bilinmeyen dönemlerinde icra edilmiş uygulamaların bugün de aynı kaygı, anlam ve istekle sergilendiği düşüncesi, açıklanması gereken bir zorunluluktur. İşte bu noktada tarih, edebiyat, folklor ve sosyoloji gibi farklı disiplinlerde çalışanların özellikle gelenekli halk pratiklerini yorumlamada sıkça kullandıkları iki terimin bugün kullanıldıkları anlam izah edilmelidir. Bu kavramlar *atalar kültü* ve *ölüler kültü* şeklinde isimlendirilmekte, özellikle kültür kaynaklı çalışmalarda, alan araştırmalarında ve bu araştırmalarda elde edilen verilerin yorumlanmasında sıkça müracaat edilmektedir.

1. ATALAR KÜLTÜ

Ata kelimesi Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde "ata-baba", "ecdad", Başkurt ve Tatar Türkçelerinde "ata-baba(lar)", Kazak ve Kırgız Türkçelerinde "ata-baba", Özbek Türkçesinde "ata-baba", "ecdad", Uygur Türkçesinde "atılar", "ata-buva" şeklinde telaffuz edilmektedir (KB, 1991:32). Fransızcadan Türk diline geçen kült kelimesi ise sözlükte "tapma", "tapınma", "din", "dinî tören", "ibadet", "âyin" şeklinde tanımlanmıştır (TDK, 1998: 1436). Kült ve inanç insan toplumunun asırlar boyu geliştirdiği davranışlar -içerisinde barındırdığı iyi-kötü, aydınlık-karanlık, yararlı-sıradan vs. gibi zıtlıklar da dahil- sistemidir (Bayat, 2012:79). Atalar kültü geniş anlamda atayı

anmak olarak özetlenebilir. Sadece Türklerde değil diğer toplumlarda da görülen bir inanç olarak karşımıza çıkmaktadır. Hemen hemen bütün Kuzey ve Orta Asya kavimlerinde bulunduğu görülen ve ataerkil aile yapısının bir sonucu olarak yorumlanan atalar kültü, en eski Türk topluluklarından olan Hunlar zamanında tespit edilmiştir (Ocak, 2005:62). Atalar kültü; ölmüş ataları tazim etmek, onlara kurban sunmak inanç ve pratiğidir; patriarkal aile tipinin hakim olduğu toplumlarda görülür. Ölen ataların özellikle de babaların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı ve onlara karşı duyulan minnet hissi, atalar kültürünün temelini oluşturmaktadır (Günay, Güngör, 2015: 61). İbrahim Kafesoğlu ölmüş büyükleri tazim etmeyi, baba hukukunun inanç sahasındaki belirtisi olarak adlandırmaktadır. Bu inancın özellikle sosyal-iktisadi şartlar nedeniyle Orta ve Kuzey Asya kavimlerinde bulunmasına dikkat çeken Kafesoğlu, Türk kültürüne yansımalarının nedenini de bu kavimlerle ortak kültür ikliminden beslenmenin bir neticesi şeklinde tarihî kayıtlarla saptanmış olarak izah etmektedir (Kafesoğlu, 1999:304). Bu çerçevede atalar kültü inancı yukarıda atıf yapılan bilim adamlarınca içinde sakladığı dinî duygunun temelinde yatan neden ve bu nedenin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan kaygının pratiğe dönüşmesi olarak görülmüş, açıklanmıştır.

Atalar kültürünün içinde sakladığı dinî duygunun ne olduğu sorusu da ayrıca önemlidir. Çünkü binlerce yıl önce yaşamış insanların tasavvurunda olan Tanrı inancı, Tanrı'ya yaklaşma isteği kendi içinde bir çabaya dönüşmüştür. Türk kültür ekolojisinde gök ve yerin katlarında var olduğuna inanılan iyeler (görülmeyen kutsal varlıklar) insanlığı yaşatan ve koruyan varlıklar olarak görülürler. Bunun yanında eski Türk inanışlarında natürist inançlar “yer-sub” şeklinde tabir edilmektedir. Yer-su ıduk yani kutsaldır. Natürist inançlarının eski Türklerin hayat şartları ile fonksiyonel bağlarını tespit etmek tam anlamıyla mümkün olmasa da özellikle kutsal addedilen dağ, orman, ırmak vs. sonraki dönemde gelişerek kutsal vatan kültürüne dönüşmüştür (Günay ve Güngör, 2015:53). Bu, “mukaddes” kavramının içinde akıntılı olan bütün sular, ırmaklar, dereler, pınarlar var idi. Göktürk kitabelerinde “yer-sub” sahipsiz kalmasın diye Türk Tanrısı kağan gönderdi denilirken ıduk Türk yurdu ve bütün ıduk sulardan bahsedilmiştir. Su onlar için hayat kaynağı ve yaşama gücüdür (Kalafat, 2006: 69-70). Bu yüzden olsa gerek insanlar en çok yer-su iyelerine yakın bulunmakta, onların iyiliğinden doğrudan doğruya yararlanmakta ve bu nedenle aracısız onlarla bağlantı kurarak kurban sunumunda bulunmaya cesaret etmektedirler. Zayıf insan en yüksekteki Gök Tanrı ve kara iyelere doğrudan doğruya başvurmaya cesaret edemez. O, bunun için bir aracıya gerek duyar; bu araçlar onun cennette yaşayan atalarıdır. İnsan, bu atalar aracılığıyla gökteki yüksek tanrılara dileklerini bildirir ve onlardan yardım ister (Radloff, 2008:23). Zuhur etme biçimi

farklı olsa da insanların inancında tanrının gücü şüpheyeye yer bırakmayacak kadar aşikârdır. Belki o yüzden olsa gerek Bilge Kağan Âbidesi'nin kuzey yüzünün ilk cümlesi "Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan..." (Ergin, 2000:2) şeklinde taşa kazınmıştır. Çünkü cümlede tanrı gibi güçlü bir atadan bahsedilmektedir. Bu ataya yakıştırılan "Tanrı'nın kılıcı" simgesi zamanla "Allah'ın yer yüzündeki gölgesi" inancına dönüşmüş, güç ve kut sahibi kişiliğin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu zeminin temelinde ise Türk kültüründe varlığı en eski inanç olarak bilinen atalar kültü bulunmaktadır. Atalar kültüründe temel inanç kutsal olma durumudur.

Kutsalın ortaya çıkışı ile doğrudan kutsallaşmayan her şey, herhangi bir simgeden pay almasından dolayı kutsal olur. Simgesel işaretler veya başka nesnelere kutsal değerlerini ve işlevlerini bazı tanrı içerikli form ya da tezahürlere (süslemeler, süslü kıyafet, tanrıların işaretleri, insanlar tarafından taşınan nesnelere) uyarladıkları gerçeğini göz önünde bulundurmaları gereklidir (Eliade, 2005: 524). Eski Türklerde ataların tasvirinin yapıp saklandığına dair kayıtlar mevcuttur. Moğolcada ongon olan bu kelime Altay Türkleri tarafından töz/tös Yakutlar tarafından "tangara" şeklinde isimlendirilmiştir. Kelime; "asıl", "menşe", "kök" anlamlarına gelmektedir. Dahası Altay Türkleri arasında bu tasvirler için "şu anamın tözü", "bu babamın tözü" şeklinde ifadeler yer verildiği de kayıt altına alınmıştır (Günay ve Güngör, 2015: 62). Bu ongonlar veya semboller bazı bilim adamları tarafından iddia edildiği üzere tanrı ya da tanrıları temsil eden putlar değil, kutsalla irtibata geçmek için kullanılan kült araçlarıdır (Tryjarski, 2012: 393). Bu tür simgesel işaretler veya başka nesnelere kutsal değerlerini kendi zamanının içinde yorumlamak, konunun derinlemesine anlaşılabilmesi için bir gerekliliktir. Ayrıca günümüzde insanların ölmüş atalarının fotoğrafını evlerinin köşelerine asmaları bununla bağlantılı olabilir.

Bazı bilim insanlarına göre kült kavramı olarak yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı ve onlara yapılan ritüel anlamına gelmektedir. Bu saygı ve ritüel hali duayı, kurbanı, dinî tören olan belli pratikleri de beraberinde getirmektedir. Tapınaklar, toplantı evleri, kutsal olarak bilinen alanlar, tepeler, mağaralar ve nehirler kült olarak kullanılmıştır. Kültü uygulayan, topluluğu yöneten bir başkan vardır. Kültün uygulandığı bayram ve tören için belli zamanlar seçilmekte, kült araçları bulundurulmaktadır (Tezcan, 1996: 120). Özellikle tarımla uğraşan ilkel topluluklar atalar kültürünü; ataların yardımlarını sağlama ve anılarını tazeleme amacıyla onlara yemekler, meyveler, içkiler sunma; kurbanlar kesme; yontularını, maskelerini yapma; adlarına ve anılarına büyük taşlar dikme; dinî törenler düzenleme çevresinde toplanan işlemlerin

tümü olarak tarif etmişlerdir (Örnek, 1973: 14). Her iki aktarımda da dikkat çeken husus ritüel² temelli yaklaşımların bulunmasıdır.

Eski Türklerde tabiat kuvvetlerine inanma, güneş, ay, yıldızlar ve gezegenler, yer-su, dağ, ağaç, ateş, su, toprak gibi kültler vardı. Bu kültlere bağlı pratikler icra edilirdi. Özellikle atalar kültü ise kurban ritüeli ile birlikte icra edilmekteydi (Günay, Güngör, 2015:50-66)³. Atalar kültürünü diğerlerinden ayıran en önemli unsur ise İslami gelenekle birlikte de kabul edilmiş yaygın inanç olarak görülmesidir. Yaygın denilmesinin sebebi tarihî dönem içerisinde geçerliliğini sürdürmeyi başarmasıdır. Örneğin günümüzde diğer kültlere karşı hurafe gibi yaklaşımlar varken, atalar kültü insanlar için kutsala sahip çıkmak olarak anlamlandırılmaktadır. Atalar kültü inancı bazı Rus bilim adamlarınca “kahraman atalar kültü” şeklinde ifade edilmiştir. Bu inanış Müslüman Türk toplumunda evliyaların, büyük şehitlerin mezarları/türbeleri şeklinde devam etmiştir (Günay ve Güngör, 2015: 66). Hatta bugün dahi İslami kural ve kaide olarak uygulanan birtakım pratiklerin aslında İslamiyet öncesi Türklerin geleneklerinin Anadolu’ya taşınmış hali olduğu bilinmektedir. Gelenek temelli Türk inanç sisteminin Gök Tanrı, yer-su ruhları ve atalar kültü gibi üç temel üzerine inşa edildiği kabul edilmektedir. Türkler ruhi varlıklardaki kutsal/büyüsel gücü esas alarak bir nitelendirme ve seviye belirleme yoluna gitmişlerdir. Türklerin inanç sistemine göre kut (mana) yüklü güçlerle iyi geçinme, bunları memnun etmek için birtakım ayinler yapma, kurbanlar sunma ve bu varlıkları kendi lehlerine döndürme

² Burada özellikle ritüel kelimesinin tercih edildiğini söylemekte fayda vardır. Bazıları konuya tapınma şeklinde yaklaşıp da tapınmaktan kastın ne olduğu muallaktır. Tapınılan nesne midir yoksa nesne profan yani sıradan yapısından uzaklaştırılıp, hiyerofonik bir gizeme mi bürünmektedir. Kısacası kutsal nesne mi zuhur ediyor, yoksa kutsalın tezahürü için aracı mı kılınıyor? Açıkçası bu soruların evet ya da hayır şeklinde cevabını bulmak mümkün değildir. Fakat toplumun tamamı ya da tarihin sayfalarında varlığı bilinen toplumların referanslarından yola çıkılarak yorumlamalarda bulunmak mümkündür. Tıpkı *eski Türkler* adı verilen köklü bir geleneğin temsilcilerinin inanmalarından ve pratiklerin yola çıkılarak sonuca ulaşabileceği gibi. Bu nedenle inanç temelli bu yaklaşımlarda tapınma değil ritüel bulunmaktadır.

³ Bu konuda bazı bilim insanlarınınca yapılan değerlendirmelere de şüpheyle yaklaşmak gereklidir. Örneğin Emel Esin’e göre eski Türklerde gök, güneş, ay ve yıldızlara, savaş tanrısı sıfatıyla Ch’ih-yo’ya; yer ve yer-su ruhlarına; *yaruk* ve *karang* ilkeleri ile yaz ve kış tanrılarına; ocak ve kapı ruhlarına; insani ruhlara yapılan çeşitli ayinler vardı. Çular gök ve yer tanrılarına yılda birer defa kış ve yaz gündönümlerinde; insani ruhlara (eski hükümdarlar, alplar, atalar) ve yer-su ruhlarına ise dört mevsim başında ayin yaparlardı (2001: 93). Fakat bu şekilde konuya yaklaşmak eski Türk dinine çok tanrılı yakıştırmada bulunmakla eş değer olduğu için izahtan uzaktır. Çünkü gelenek temelli Türk dininde tanrı inancının olması ve ruhların bulunmasıyla çok tanrılık felsefesi örtüşmemektedir.

büyük önem taşımakta idi. Yine aynı inanç sisteminde kut gücünün aktarılması için insanların kutsal varlıklar tarafından seçilmesi, bu varlıkları memnun etmesi, onların rızasını alması, onları kızdıracak iş ve işlemlerden uzak durması gerekmektedir. İfade edilen niteliklere sahip insanlar arasında başta peygamberler olmak üzere; krallar, hakanlar, din adamları, destan kahramanları, evliyalar, meslek pirleri, âşıklar/destancı ozanlar ve halk hekimleri gibi kişiler vardı. Bu kişiler Tanrı'dan doğrudan kut alabildikleri gibi, dolaylı şekilde de (Tanrı'dan kut alanlardan alma) kuta sahip olabiliyorlardı (Çeribaş, 2021: 1189). Sözü edilen kut inanması atalar kültü inancının bir parçası olarak devam edegelmiştir.

Bu bağlamda Türkçede sıkça kullanılan bir deyim akla gelmektedir. "Onun yüzü suyu hürmetine" deyimini bilinmeyen dönemlerden günümüze kadar gelmiş, günümüzde de çok sık kullanılmaktadır. Gelenekli Türk dini -ki birçok araştırmacı "Gök Tanrı Dini" adını vermektedir-, yazılı bir kaynak olmadan asırlar boyu sözlü kültür dairesi içinde aktarılmış, aktarılırken doğal olarak çeşitlenmiştir. Bu noktada anlam yüklenen Türkçe sözcükler incelendiğinde, her bir kelimenin farklı manalarının olduğu, dolayısıyla kült kelimesinin de anlam bakımından ya çok geniş çerçevesinin bulunduğu ya da uzak anlamlarla ilişkilendirilerek okuyucuya sunulduğu görülmektedir. Çünkü ritüel veya tapma fiili dinî bir mevhum olsa da dinin gerekliliklerinden biri, ibadet yaradana ulaşmak için verilen emeklerin her biri veya bütünü, ayin ise ibadetlerin gelenekli ve genellikle toplu halde sunulduğu icra şekli olarak bilinmektedir. Kült kelimesinin bu anlamları hep birlikte karşılıyor oluşu ya da karşılığının yazılmış olması ne kadar gerçekçidir? Bu nedenle kült kelimesini inanma temelli dinî unsurlarının bağlam içerikli hareketler bütünü olarak tarif etmek daha doğru olur. İnanma temelli dinî unsur insanların kutsala olan algısını, bu algının beraberinde getirdiği uygulamaların oluşturduğu kültür ise bağlamı işaret etmektedir. Yani icranın hareket kabiliyeti, kutsalın anılmasının şekli, bu şekillerin meydana getirdiği bütünü ifade etmektedir.

2. ÖLÜLER KÜLTÜ

Kültigin Abidesi'nde "Zamanı Tanrı yaşar insanoglu hep ölmek için türemiş" (Ergin, 2000: 27) cümlesi bulunmaktadır. Yani Türk insanının felsefesinde zamandan münezzeh olan kutsal Tanrı'dır. Onun yarattıklarının ise ölüm duygusunu tadacağına inanılmaktadır. Ölüm sözcüğü hem bir olayı hem de olayın sonucunu gösterir. Ölmek bir süreç, ölüm ise bir olay olarak düşünülebilir. Bu nedenle insan doğduğu günle birlikte ölüme doğru bir süreci başlatmış olur (Kara, 2009: 11). Bu süreç toplumların içinde ayrıca hususiyetler gösteren ritüellerin doğmasına neden olmuştur. Sedat Veyis Örnek'e (2014: 286) göre ölümün insanoglu için kaçınılmaz bir nihayet oluşu, dünyanın her köşesindeki

ölümle ilgili inanç ve uygulamalara evrensel bir nitelik kazandırmıştır. Bu nedenle aralarında coğrafi ve kültürel bakımdan ayrılıklar bulunan; farklı yaşam şekli ve inançlara sahip olan toplumların inanmaları, âdetleri ve işlemleri arasında benzerlikler görülmektedir. Bu bağlamda hayatın diğer dönüm noktaları gibi ölüm çevresinde de birçok inanma, âdet, töre, tören, ayin, kalıp davranış ve işlem bir araya gelmektedir. Yukarıda sayılan işlemlerin bütünü ölüm başlığı altında üç grupta toplanmaktadır. Birinci gruptakiler ölenin öteki dünyaya gidişi ile ilgili işlemleri içine almaktadır. İkinci grup ölenin geri dönüşünü engellemek, onun yakınlarına ve geride bıraktıklarına zarar vermesini önlemek amaçlıdır. Üçüncü grup ise ölenin yakınlarının bozulan ruhsal durumlarını sağaltmak, sarsılan toplumsal ilişkilerini düzeltmek ve yeniden topluma katılmalarını sağlamak için uygulanan pratikleri kapsamaktadır (Örnek, 2014: 285). Şu bir gerçek ki insanın hayatında üç önemli dönüm noktası vardır. Bunlar doğum, evlenme ve ölüm olarak sıralanmaktadır. Doğum ve evlenme insanın müdahalesinin olamayacağı iki önemli olayken, evlenme insanın soyunun türemesi için kendi isteği ve seçkisiyle başvurduğu ve birtakım pratiklerle süslediği bir süreçtir. Toplumdaki genel kanaate göre evlenme konusunda da kaderci düşünce alın yazısı deyimini kullanmakta, evliliği de doğum ve ölüm gibi kaderin değişmez bir parçası olarak görmektedir. Kaderciliği reddeden düşünce ise tamamen kişinin kendi isteği ve seçimi üzerine ulaşılan bir nokta olarak gösterme eğilimindedir.

Ölüm fenomeni doğum ve evlilikten, mutluluk ve hüznün ters orantısında ayrılmaktadır. Çünkü doğum ve evlenme aynı zamanda hayır olacağına inanılan bir olayın vuku bulması olarak değerlendirilirken ölüm ise tam tersine yas ve matem nedenidir. Ölüm dünyadan ayrılmaktır. İnsanın sevdiklerince bir daha görülememesi, odasının boş kalması, sofradaki tabağının kaldırılmasıdır. Dolayısıyla bu durum, bir daha dönüşü olmayan bir yolun başlangıcı olan ölümün etrafında bazı dinî uygulamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu uygulamalarda bazen ölenin ruhunun geride kalanlara zarar vermemesi düşüncesiyle hareket edildiği söylenebilir de günümüz insanının asıl gayesi ölenin ruhunun mutlu edilmesi isteğidir. İnsanlar bu düşünceyle kendi inançları çerçevesinde hareket etmekte; bazı toplumlar öleni yakıp küllerini savurmakta, bazıları toprağa gömmekte; toprağa gömerken yanına özel eşyalarını koymakta ya da beyaz bir kefene sarıp anadan üryan şekilde toprağa vermekte, bazı toplumlar sırretmekte, bazıları göğe uçurmak için törenler icra etmektedirler.

Acaba ölümler kültüründe inanç, ölenin ruhunun aile bireylerine zarar vermemesi midir yoksa ölenin ruhunun çıktığı yolculukta memnun edilmesi için geride kalanlar tarafından çaba harcanması mıdır? Eski Türklere yüğ/yoğ törenlerinin varlığı bilinmektedir. Bu törenlerde insanlar saçlarını keserler, saçlarını başlarını dağıtırlar, yüz ve kulaklarını

bıçakla çizerek kan akıtırlar, ölünün bulunduğu çadırın etrafında atlarla dolaşırlar, ölenin atlarının kuyruklarını keserek kurban ederlerdi (Kafesoğlu, 1999: 303). Daha önce denildiği gibi ölmek bir süreç ölüm ise olaydır. Meydana gelen olayın teolojik ve sosyolojik sonuçları bulunmaktadır. Çünkü en sade haliyle bir insanın ölümü toplumu meydana getiren en küçük topluluk kabul edilen aileden bir bireyin kaybolması, eksilmesidir. Kişinin yaşarken sahip olduğu statü ya da güce göre bu etki alanı daha da genişleyebilmektedir. Aslında ölüm hadisenin yaşanması insanın doğumundan itibaren başlayıp ölümüyle sonlanan sürecin ardından yeni bir sürecin daha başlamasına neden olmaktadır. Yas adı verilen bu süreç ölenle ilgili olmayıp geride kalanları özneleştiren bir dönemdir. Çünkü bir kişi öldüğü için insanlar cenaze namazı kılarlar, ölen kişinin arkasından eşi/kardeşi/kızları ağıt yakar, oğulları yemek yedirir. Görüldüğü gibi bu faaliyetleri yapanlar yani yas sürecini yönetenler farklı kişilerdir. Bu yüzden ölümün ardından ikinci bir süreç başlar ve bu süreçte farklı kişiler göz önündedir. Etken olan onlardır, ölen kişi ise son nefesini vermesiyle birlikte etki sahasını tamamen kaybetmiştir. Etkin olanların icra ettiği faaliyetler bütünü bu sürece fonksiyonel bir imge kazandırmaktadır. Örneğin defin törenleri, mezarlıkta icra edilen pratikler, ölenin evindeki matem, matemden çıkmak için başvurulmuş yollar, ölenin ruhuna değmesi için yedirilen yemekler, arkasından söylenen ağıtlar vs. bunların hiçbirinin öleni geri getirmeyeceği bilindiği halde uygulamaya konulmasının altındaki neden ne olabilir? Ölüm olayından sonraki üçüncü, yedinci, kırkıncı, elli ikinci günlerde yapılan törenlerin tabii olarak anlamları vardır. Ya da Anadolu coğrafyasında taziye evleri/çadırlarında Kur'an-ı Kerim okunmasının altında bir sebep yatmaktadır. İşte atalar kültüründen farklı olarak ölüm hadisesinin vuku bulmasının ardından ortaya konulan inanç ve uygulamalarda ölen kişinin ruhunu rahatlatmak gayesi olduğu açıkça bellidir. Yani dua eden, Kur'an-ı Kerim okuyan/dinleyen, yemek yediren kişilerin ortak gayesi ölen kişinin öteki dünyada mutluluğunu sağlayabilmektir.

3. ATALAR KÜLTÜ VE ÖLÜLER KÜLTÜ KAVRAMLARININ FARKLILAŞMASI

Atalar kültürü ile ölümler kültürü farklı kavramlardır. Aşağıda değinildiği gibi bu iki kavramın aynı çerçevede izah edilmek istenilmesi bilgi eksikliği ya da inancın anlamlandırılırken farklı terimleri seçme isteğinden kaynaklanmaktadır.

Sosyoloji ve dinler tarihi gibi farklı alanlarda yazılar kaleme almış ve dünyaca ünlü bilim adamları bu kavramlarla ilgili farklı anlamlar ortaya koymuşlardır. Örneğin Emile Durkheim, Max Gluckman, Elissa Helms, Helen Hardacre, Li Liu gibi bilim insanları atalar kültürü ile ölümler kültürünü farklı yorumlamışlardır. Durkheim'e göre ölünün ilahileşme gücü en düşük seviyededir. Bu noktada onun kutsallaşma şansı neredeyse

yoktur. Ölen kişiler ataları temsil etmediği için onlara yapılan ritler de ata kültü içinde değerlendirilemez. Gerçek ataların öldükten sonra bir kült nesnesi halini almaları gerekir. Bu sayede atalar kültüründen bahsetmek mümkün olabilir. Hardacre'ye göre de ebeveyn grubuyla özel bir ilişkisi olmayan kişilerin yanı sıra akrabalıkla ilişkisi olmayan herhangi bir kişinin ölümünden bahsedildiğinde de onlar atalar kültü kategorisine girmezler. Liu da kendi soylarından gelenlerle gömülme çöçuklara ayinsel sunumların yapılmadığı, sadece ölen yetişkinlerin kendi soydaşlarına törensel sunumlar yapıldığı tezinden hareket ederek iki kavramı ayırmaktadır (Altın, 2018: 134-138). Patricia A. McAnany'in tespitleri biraz daha farklılaşmaktadır. O, birbiriyle ilişkili kavramları inceler. Bunların arasında atalara hürmet, Mayaların soy ve krallık fenomenleri de vardır. McAnany ata ve ölü kültürünü evrensellik niteliği bakımından ayırmıştır ve "atalarının ruhları ile ölülerin kültü, soy ve insan ilişkilerine mistik müdahale için atalara saygıyı bir atadan ayırdı" sonucuna ulaşmıştır (Hill, Hegeman, 2016: 45). Hertz atalar kültü ve ölüm arasındaki ilişkiyi reenkarnasyonla da izah etmektedir. Ona göre ölen atanın ruhu yeni doğan çocukta yaşar. Dahası uzakta ölen atanın ismini yeni doğan çocuğa vermek bu inancın bir işaretidir (Hertz, 1960:74). Aslında atalar kültü ve ölümler kültü terimlerinde açıkça ayrıma gitmemiş olmasına, hatta bu iki terimi de kullanmamış olmasına rağmen James Frazer'in düşüncelerini de aktarmakta fayda vardır. Frazer dünyanın farklı yerlerindeki toplulukların (Afrikalı Benjarlar, Amerikan Kızılderilileri, Eski İrlanda halkı, Hindistan'da yaşayan Mahrattalar, Filipin Adasında yaşayan İgerrotlar, Çin'de yaşayan Miao-Kialar, Timor adası hakları, Avustralyalı Dieriler gibi) atalar ruhu inancını aktarmış, bu inancı ağaç kültü ile bir anmış daha da önemlisi kutsal-tabu-büyü denkleminde atalar ruhu inancını sentezlemiştir (Frazer, 2004). Yabancı bilim adamlarının konuyla alakalı söyledikleri önemlidir. Fakat burada en çok dikkat çeken husus terimlere bakış açıları olmuştur. Durkheim ölen birinin ilahileşme gücünün çok düşük seviyede olacağına dikkat çekerken, Hardacre ve Liu akrabalık bağlarına önem vermektedir. McAnany konuya mistik müdahale olarak anlamlandırmada bulunmuş, Hertz reenkarnasyonla ilişkilendirmiş, Frazer ise kutsal-tabu-büyü terimleri içinde yoğurmuştur.

Türk kültürü üzerine yapılan çalışmalarda ise genel olarak atalar kültürünün ölmüş ecdadın takdisine dayandığı vurgulanmıştır. Özellikle atanın öldükten sonra üstün birtakım güçlerle donandığını kabul eden bu düşünceye göre, ölen bir kişinin kendi ailesine yardım edebileceği inancı gelişmiştir. Korku ve saygı duygularının bir arada görüldüğü söz konusu kabul edildiğinde, ataların ruhlarına kurban kesme ve onlara ilişkin nesnelere özenle koruma görülmektedir (Ocak, 1992, s. 12). Fakat bunun tam tersine atalar kültü ölümler kültü ile bir anılmış ya da işlevsel açıdan farklılaşmanın çok ince çizgilerle ayrıldığı toplumlar olmuştur. Ancak genel anlamda iki terimin birbiri yerine kullanılması

alışlagelmiş, hatta aşağıda örnekleri verileceği gibi Türk kültür sahasında araştırma yapan bilim adamları da benzer çıkarımlar da bulunmuşlardır.

Karl Mannheim “Kimse, tarihsel olayların toplumsal alt alanlarından haberdar olmaksızın, tarihe yönelik doğru bir bakış açısı elde edemez.” demiştir (2017:37). Bu düşünce, tarihin sürekliliği içinde aktarılmış unsurları yorumlarken topluma ait değerler ya da toplumun temel gereksinimlerinden ayrılmamayı da zorunlu kılmaktadır. Örneğin eski Türklerin ölü gömme âdetleri üzerinde bugün ya da yakın dönemde yorum yapan bazı bilim adamlarının Türklerin ölüyü bekletmelerinin temelinde reenkarnasyon inancının olduğu düşüncesini Melikoff’un (2011: 37) felsefi gerçekliklerle temellendirmeden sunmaya çalışması, eksi elli derece gibi soğuk iklimin olduğu coğrafyada inkişaf eden kültür varlığına ilişkin zorlama yorumlar yüklemesinden başka bir şey değildir. Roux’un dediği gibi “İklim koşullarına uyma zorunluluğu geçerli olmaktadır. Çünkü toprak mezar kazılmayacak kadar serttir.” (2011: 279). Bu nedenle maddi ya da manevi kültür unsurunu irdelerken ya da üzerinde yorum yaparken içinde bulunulan dönemin tarihî şartları ile toplumsal gerçekliklerini ayırt etmemek gerekmektedir.

Bu bağlamda Türk kültüründe ölüm fenomeni konusunda en detaylı çalışmalardan birini yapan Edward Tryjarski Türkler ve Ölüm isimli kitabında Atalar Kültü ve Ongunlar başlığı altında konuyu işlerken aynen şu cümleleri kullanmaktadır: “T’u-küelerde ve bazı diğer eski Türk halklarında yaygın olan, ölüler kültüdür... Kurban sunmak ve dua etmek için bazı T’u-küe hükümdarlarının soylular eşliğinde “atalar mağarasına” gittikleri bilinmektedir. Altay halkları ve Uzak Doğu halklarında yaygın olan ataların onurlandırılması geleneği muhtemelen sadece kağanlar ve yüksek rütbeliler tarafından değil, sıradan halk tarafından da uygulanmıştır” (Tryjarski, 2012: 393). Abdülkadir İnan da aynı şekilde eserinde “Ölüm ve Ölüler Kültü” başlığı altında verdiği kısımda ölü aşlarından bahsederken bu geleneğin Türk uluslarında doğrudan ölüne kendisine aş vermek şekline dönüştüğünü; sonraları ölüne ruhuna ateş tanrısı vasıtasıyla aş gönderildiği, kurban sunulduğu, ölü ruhunun katıldığı ziyafetler tertip edildiği, bu ziyafetlerde kurbanlar kesildiği hatta bu ziyafetlerin bayram hâlini aldığından bahsederken ölüler kültüne atıf yapmaktadır (İnan, 2006: 193). Halbuki ölmüş atayı tazim ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdeti gelenekli Türk din tarihinin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Aslında atalar kültü diğer dinlerde de vardır ve dinler tarihçilerine göre ortak bir formdur. Özellikle de patriarkal toplumlarda görülen bu inanç ölen ataların, özellikle de babaların, ruhlarından geride kalanlara iyilik ya da kötülükler dokunabileceği inancı ve onlara karşı duyulan minnet hissi temellidir. Burada ayırım yapılması gereken husus her atanın değil saygıdeğer olanın mezarı kült haline

gelmekte ve onlar bu mertebeye erişebilmektedir. Bu anlamda ölümler kültürü ile atalar kültürü farklılaşmaktadır (Günay ve Güngör, 2015: 61). Konuya bu pencereden bakınca ölümler kültürü ile atalar kültürü arasında fark olduğunu görmek mümkündür. Her ikisi de benzer pratiklerle icra edile gelmiş olsa da içinde taşıdığı anlam dünyası ile birbirinden farklılaşmış, hatta İslamiyet'in kabulü sonrası Türk kültür dairesi içinde atalar kültürü yerini evliya kültürüne bırakmıştır. Evliya kültürü ise zaman içinde ziyaret yeri kavramıyla bir anılmıştır. Yapısal açıdan ziyaret yerleri kendilerinde kutsal ve esrarengiz gücün tezahür ettiği sembolik objelerden ibarettir. Ancak kutsalın önemli karakteristiği de onun hem cezbedici hem de ürkütücü olmasından kaynaklanmakta, böyle olunca karışık bir tabiata sahip olmaktadır. Böylelikle ziyaret fenomeni hiyerofani (kutsalın tezahürü) olmasının yanında kratofani (kudretin tezahürü) olarak karşımıza çıkmaktadır (Güngör vd, 2015: 172). Kutsal tezahürü dolayısıyla kutsal olduğuna inanılan kişideki gücün sirayetinin sağlanabilmesi için o kişinin simgesi haline gelen makamlar da kutsal kabul edilmiş; bahçesinde adak kurbanı kesilen, ağacına bez-çaput bağlanan, suyuna taş-para atılan, makama saygıdan dolayı eğilerek ya da emekleyerek girilen, yenilecek şeyler bırakılan, el-yüz sürülen, medet şifa umulan, etrafında dönülen, içinde yatılan kapalı/açık mekânların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İşte bu noktada ölümler kültürü ve atalar kültürü arasındaki bağı açıklayabilmek için Geertz'in ifadeleriyle benzer görüngeler arasındaki anlamlı nitelikleri değil farklı görüngeler arasındaki dizgeli ilişkileri aramak gerekir. Burada sorun farklı kuramları ve kavramları, bugün ayrı çalışma alanlarında kalmış bulguları kapsayan anlamlı önermelerin formüleştirmesine katkı sağlayacak biçimde bütünleştirmektir. Bütünleştirmenin iki önerisi olabilir: birincisi insan geleneği kompleksi biçimde görmeyen, kültürü davranışın yönlendirmesi için denetim mekanizmaları seti olarak görebilir. İkincisi ise genetik dışında dışarıdan gelen müdahalelere tamamen bağlı bir tip olarak algılanabilir (Geertz, 2010: 63). Yani burada özgürlükçü ve gelenekçi birey karakterleri karşımıza çıkmaktadır. Kavramların tarihî referanslarının zaman içinde değişime uğramasıyla birlikte iki tip bireyin ölümü algılaması, kutsala verdiği değer ya da değer imgeleminin farklılaşması karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle ortak noktada buluşturulan ya da dillendirilen kavramların aslında farklı olduğu, yanlışlıkla birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Tabii olarak bu farklılaşmanın başında inanç temelli dünyayı algılama veya kabullenme gereksinimi olduğu gerçeğini de unutmamak gereklidir. İşte bu noktada atalar kültürünün zaman içinde yaşadığı değişim ve dönüşümü anlamlandırmak daha da kolaylaşmaktadır. Çünkü gelenek temelli ve sözle aktarılmış kurallar bütününden oluşan din ile yazılı ve ilahi bir karakterdeki dinin mensuplarının uygulamalarını aynı minvalde açıklamak çok zordur. Zorlama yorum yapmaksa bilimi yanlış götürür. Bu nedenle

atalar kültürünün İslamiyet'i kabul etmiş Türk insanının arasında zaman içinde evliya kültürüne dönüştüğünü, evliya kültürünün geçerliliğini halen devam ettirdiğini, ölümler kültürünün ise bunlardan farklı bir kavram olduğunu söylemek bir gerçektir.

Atalar kültürü ya da dönüşmüş hâli ile evliya kültüründe, kutsalın tezahür ettiğine inanılan kişi veya makamda bulunanların, onun aracılığıyla yaratıcıdan istek ve dilekte bulunmaları kişinin kendisi için yarar sağlaması düşüncesiyledir. Ölüler kültüründe ise ölen kişinin göç ettiği âlemde rahat içinde uyuması/yaşamaması için birtakım inanç temelli uygulamaların işlevsel olarak ortaya konulduğu görülmektedir. Bu bağlamda ayırım çok açık ve nettir. Atalar kültüründe pratiğin ortaya konulmasının amacı onu icra edene yarar sağlamasıdır. Ölüler kültüründe ise dua, edilen içindir. Buradaki inanca olan yaklaşmanın temelinde ise psikoloji yatmaktadır. İnsanlar arzu ettiklerine ulaşmak için ruhi anlamda kendilerini rahatlatmak gayesiyle bu pratikleri ortaya koymaktadırlar. Kişilerin bireysel olarak kullandıkları bu yöntem, gördüğünü yapma usulü ile toplum içinde yaygınlaşmış ve topluluk psikolojisine dönüşmüştür.⁴ Ziyaret edilen yerlere gidenlerin sayısı arttıkça orada medfun olduğuna inanılan zâta ilgi artmış, tam tersi olunca azalmıştır.

Fakat şu bir gerçek ki iki kavram da birbirinden net çizgilerle ayrılabilir. Burada ayırım noktası insan psikolojisinin meydana getirdiği halkaların zamanla birbiri içine geçmesiyle bu yansımanın topluluk psikolojisine dönüştüğünün tespiti olmuştur. Kim, hangi pratiği uyguluyor? Ne zaman uyguluyor? Nerede uyguluyor? Ne şekilde uyguluyor gibi sorular konunun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Özellikle bir arzunun, isteğin, talebin yerine getirilmesi için yaratıcıdan niyaz edilmesi öğretisiyle, ölen kişinin göçtüğü âlemde rahat etmesi için icra edilen pratikler konunun ayırımında ana hattı oluşturmaktadır. Bu bağlamda atalar kültürü inancında atayı tazim ve onun vasıtasıyla yaratıcıdan istekte bulunmak temel iken ölümler kültüründe ölen bir kişinin göç ettiği yeni dünyada rahat içinde olması için ortaya konulan uygulamalar esastır.

SONUÇ

Bilimsel çalışmaların bazılarında ölüm olayının ve beraberinde getirdiği ölüm olgusunun izah edilmesi için kullanılan atalar kültürü ve ölümler kültürü terimlerinin -anlamları farklı olmasına rağmen- birbirinin yerine kullanılması, verilerin yorumlanmasında eksikliklere

⁴ İnsanların kendi psikolojilerinde yatan arzu ve istekleri yerine getirmek için atalar/evliya kültürü inancının gereği olarak kutsal bilinen mekânlara ziyaretlerde bulunduğu bir gerçektir. Maddeci düzenin gitgide sivrildiği günümüzde, kültürü ekonomik anlamda kullanmak isteyen kuruluşlar bunda önemli paya sahiptir. Özellikle yerel yönetimlerin kendi il/ilçe/belde/köylerini cazibe merkezi hâline getirmek için bu yola başvuruyor olması belki ekonomik anlamda faydalı olabilir fakat doğru olana ulaşmak açısından sakıncalıdır

veya hatalara sebebiyet vermektedir. İki terimin karşılıklı olarak eş anlamlı olmamasına rağmen yapılan çalışmalarda birbiri yerine kullanılıyor olması ayrıca terim karmaşasına neden olmaktadır.

Özellikle atalar kültü kavramına sadece Türk kültür dairesi içerisinde yapılan çalışmalarda değil, farklı kültürler üzerine yapılan çalışmalarda da sıklıkla müracaat edildiği görülmektedir. Bu çalışmalarda atalar kültü inancı üzerine yoğunlaştığı ve iptidai toplulukların ölüm ve tabu ikileminin bu kavramla açıklandığı bir gerçektir. Türk kültürü üzerine çalışmalar yapan bilim adamlarınca verilen tanımlarda ataya saygı ve hürmet temeline dayandığı söylenen bu inanç, günümüzde de teolojik ve sosyolojik anlamda güncellenerek varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Atalar kültü inancının yanı sıra ölümler kültü de farklı bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölümler kültüründe esas olan ölen kişinin ruhunun mutlu edilmesidir. Göçtüğü âlemde huzur bulmasıdır. Bu noktada atalar kültü ve ölümler kültü birbirinden ayrılmakta ve birbiri yerine kullanılmaması gereken iki farklı kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmacıların da yaptıkları çalışmalarda bu ayrıma dikkat etmeleri kabul edilmiş kültürel gerçekler yorumlanırken gereklidir.

KAYNAKÇA

- Altın Yıldız, Kübra (2018), **Türk Kültüründe Atalar Kültü**, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Bayat, Fuzuli (2012), **Türk Mitolojik Sistemi 2 -Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji-**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Çeribaş, Mehmet (2021), "Türk Kültüründe Kut İnancı ve Kut Aktarma Yolları", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, C.14, S.36, 1185-1206.
- E. Hall, B.Hegeman (2016), **The Archaeology of Ancestors Death, Memory, and Veneration**, University Press Of Florida.
- Eliade, Mircea (2005), **Dinler Tarihi**, (Çev. Mustafa Ünal), Serhat Kitabevi, Konya.
- Ergin, Muharrem (2000), **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Esin, Emel (2001), **Türk Kozmonolojisine Giriş**, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Frazer, James George (2004), **Altın Dal -Büyü ve Din Üzerine Bir Çalışma-**, (Çev. Mehmet H. Doğan), YKY Yayınları, İstanbul.
- Geertz, Clifford (2010), **Kültürlerin Yorumlanması**, (Çev. Hakan Gür), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Günay, Ünver, Güngör, Harun (2015), **Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini**

- Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara.
- Günay, Ünver, Güngör, Harun, Taştan, Abdulvahap (2015), **Kutsallık ve Ziyaret Fenomeni**, Otorite Kitap, Antalya.
- Hertz, Robert (1960), **Death The Right Hand**, Trans. Rodney and Claudia Needham, The University Press Aberdeen.
- İnan, Abdülkadir (2006), **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, TTK Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İbrahim (1999), **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kalafat, Yaşar (2006), **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ebabil Yayınları, Ankara.
- Kara, Zülküf (2009), **Ölüm Fenomeni Üzerine Bir Din Sosyolojisi Araştırması –Kayseri Örneği-**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kültür Bakanlığı (1992), **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, C.1., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Mannheim, Karl (2017), **Kültür Sosyolojisi**, Pinhan Yayınları, İstanbul.
- Melikoff, İrene (2011), **Uyur İdik Uyardılar Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları**, (Çev. Turan Alptekin), Demos Yayınları, İstanbul.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1992), **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıpnameler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2005), **Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Örnek, Sedat Veyis (1973), **Budunbilim Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Örnek, Sedat Veyis (2014), **Türk Halkbilimi**, Bilgesu Yayınları, Ankara.
- Radloff, Wilhelm (2008), **Türklük ve Şamanlık**, (Yay. Haz. Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul.
- Roux, Jean-Paul (2011), **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- TDK (2012), **Büyük Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tryjarski, Edward (2012), **Türkler ve Ölüm**, (Çev. Hafize Er), Pinhan Yayınları, İstanbul.
- Tezcan Mahmut (1996), **Kültürel Antropoloji**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.